

Про сарматське завоювання Північного Причорномор'я

Повідомлення Діодора про сарматське завоювання Північного Причорномор'я, буквально інтерпретоване в свій час В. М. Татіщевим та М. М. Карамзіним¹, одержало дальший розвиток в працях всіх дослідників цього періоду. Залучення інших джерел («Токсаріс» Лукіана Самосатського, легенда про Амагу в переказі Поліена), порівняння подій, згаданих в ольвійському декреті на честь Протогена, з цими джерелами сприяли створенню стійкої історичної концепції. З того часу всі отримані при археологічних дослідженнях об'єкти трактуються так: Скіфія, що досягла в IV ст. до н. е. найвищого піднесення, після розгрому війська Атея та його загибелі в 339 р., послаблена в результаті численних воєн і зростання внутрішніх суперечностей, швидко прийшла до занепаду. Це дало можливість сарматам захопити скіфську територію між Доном і Дніпром, а потім і землі до Дунаю. Така концепція майже без змін існує в наш час і є загально визнаною. Деякі розбіжності стосувались лише оцінки ролі Атея в скіфській історії та датування часу завоювання Скіфії, яке відносили до II ст. до н. е.²

В останній час в зв'язку з уточненням датування курганних пам'яток Скіфії, виявленням ранньосарматських поховань в межиріччі Дніпра та Дону, залученням інших античних писемних джерел виникла тенденція до зниження дати завоювання Скіфії. Так, К. Ф. Смирнов вважає можливим датувати проникнення сарматів на правий берег Дніпра III ст. до н. е.³ Д. О. Мачинський прийшов до аналогічних висновків — до 310 р. сармати захопили землі до Дніпра, де з цього часу існує Сарматія, в кінці III—II ст. сарматські племена фісаматів, савдаратів та саїв кочують поблизу Ольвії⁴.

В останній час із спробою всебічного обґрунтування гіпотези К. Ф. Смирнова виступив В. І. Костенко⁵. Проте аналіз скіфських та сарматських пам'яток IV—III ст. до н. е., їх хронологічне та археологічне (за категоріями інвентаря, в першу чергу озброєння) зіставлення виявляє ряд суперечностей, які не можна пояснити на підставі існуючих історичних побудов. Вивчення всіх видів озброєння скіфських та сарматських племен свідчить, що скіфські племена на заключному етапі своєї історії володіли воєнним потенціалом, який значно переважав сарматський. Наявність досконалих форм наступальної зброї та захисного спорядження вершника і коня, які були поширені в Скіфії з давніх часів, а в сарматському середовищі запровадилися значно пізніше, робили скіфів грізною силою для останніх⁶. Ще більш проблематичним сарматське завоювання виглядає при хронологічному зіставленні археологічних джерел. Величезний за кількістю масив скіфських пам'яток IV—початку III ст. до н. е. цілком поглинає одиничні сарматські поховання III ст. до н. е.

Широке залучення як даних з історії й археології скіфських та сарматських племен, так і результатів природничих наук дають можливість по-новому підійти до розуміння процесу історичного розвитку населення регіону.

Переважна більшість скіфських курганних пам'яток Нижнього Подніпров'я, Побужжя, Подністров'я, Північного Приазов'я та Криму належать до IV — початку III ст. до н. е. В цей час в степу споруджуються кургани знаті: Куль-Оба, Патініюті, Мелітопольський, Бердянський, Огуз, Александрополь, Солоха, Товста, Гайманова, Цимбалова і Чмирева могили. Велика кількість курганів Нижнього Подоння та Прикубаня відносяться до IV ст. до н. е., в основному до другої половини. Початком III ст. до н. е. датуються найпізніше впускне поховання Александрополя, Чортмлик і Діїв курган⁷. Безсумнівно, їх повинні супроводжувати рядові кургани, проте вони досі не виділені із

загальної маси рядових поховань IV—III ст. до н. е., через що створюється враження масовості курганных пам'яток III ст., насправді ж майже невідомих.

З кінця V ст. до н. е. в степах Північного Причорномор'я почалося осідання кочовиків на землю, яке досягло апогею в IV ст. до н. е. В Прикубанні, Нижньому Подонні, на Азовському узбережжі, в Нижньому Подніпров'ї та Побужжі, в Східному та Передгірському Криму, по берегам Дністровського лиману виникає сітка землеробських поселень. У західних сусідів скіфів — гетів у цей час також різко зростає кількість землеробських поселень. В Скіфії виникають великі укріплені центри: Єлизаветівське, Кам'янське та Білозерське городища⁸. В цей же час в Нижньому Подонні, Північному Приазов'ї, в Нижньому Подніпров'ї та Подністров'ї, в Східному Криму виникають ґрунтові могильники. Їх поява, ймовірно, зв'язана з виникненням осілого укладу в житті скіфів.

Слід підкреслити, що характер нижньодніпровських поселень, яких тепер нараховується близько сотні, нез'ясований, жодне з них всебічно не досліджувалось. Знахідки серпів і зернотерок на Кам'янському та Білозерському городищах, відбитків зерен ячменю свідчать про наявність землеробства у мешканців цих поселень. Головним заняттям, очевидно, було приселищне скотарство, судячи з остеологічних залишків Кам'янського городища. Говорити про значення мисливства та рибальства в IV—III ст. до н. е. важко. Побіжні дані дають можливість вважати мисливство престижним заняттям скіфської верхівки, яке не відіграло будь-якої ролі в господарстві основної маси населення в цей час. Майже повна відсутність кісток диких тварин в ремісничій частині Кам'янського городища⁹, в похованнях рядових скіфів, в тризні Товстої могили¹⁰ підкреслюють аристократичний характер цього заняття. Рибальство було поширене на Єлизаветівському городищі, де риба була одним з головних видів їжі.

Отже відносно безлюдні в VI—V ст. до н. е. степи в IV— на початку III ст. до н. е. заселяються досить густо. До цього періоду відносяться найбагатші та найбільші кургани скіфської знаті. Поширення набуває осілий уклад серед племен, відомих раніше як кочові. Судячи з даних остеологічних досліджень, в скіфському стаді IV ст. до н. е. головне місце належало великій рогатій худобі, а не вівцям та коням. Велика рогата худоба не витримує далеких перегонів і її поява свідчить про перехід до півосілости. Склад стада, наявність поселень, великі могильники рядових скіфів, що нерідко містять в одному кургані 3—6 поховань представників усіх вікових груп, дають можливість вважати півосілими скіфів IV—початку III ст. до н. е. При такому способі життя більша частина населення залишалась в місцях зимівлі.

В науковій літературі велике місце надається царю Атею. Його військова поразка та загибель в 339 р. відіграли виключну роль в долі Скіфії. Проте існує думка, що незважаючи на смерть Атея, скіфи в цілому війну не програли¹¹. Розгром Атея припадає на період максимального розквіту Скіфії і не вплинув на її становище, що залишалось без змін на протязі щонайменше півстоліття. Поразка в Подунав'ї була окремим епізодом в скіфській історії, значення якого з різних причин одержало перебільшену оцінку в працях сучасних істориків та археологів. У визначенні ролі Атея, мабуть, найбільш близький до істини Д. П. Каллістов, який дуже скромно оцінював масштаби та наслідки його діяльності¹². Велика Скіфія приходить в занепад у першій половині III ст. до н. е. з зовсім інших причин.

В III ст. до н. е. очевидно, в середині, в степовому Причорномор'ї відбуваються корінні зміни. Як вказувалось вище, лише три скіфських поховання можуть бути датовані початком — першою чвертю III ст. до н. е. (Александрополь — поховання № 9, Діїв курган та Чортомлик). Скіфські кургання захоронення середини III ст. до н. е. невідомі. Нечисленну групу становлять також поховання кінця III — початку

II ст. до н. е. — це окремі поховання в могильниках поблизу сіл Петухівка, Марицино, в курганах тираспольської групи та Криму¹³. Курган II ст. до н. е. дослідив Б. М. Граков неподалік Знам'янського городища¹⁴. Проте це вже кургани, залишені осілим пізньоскіфським населенням.

Відсутність курганів в степах Північного Причорномор'я є свідченням обезлюдніння. Протягом III ст. до н. е. різко скорочується кількість поселень. Припиняється життя багатьох поселень Прикубання¹⁵, пустіють поселення Нижнього Подоння та Північного Приазов'я¹⁶. В другій чверті III ст. до н. е. завмирає життя на Єлизаветівському городищі¹⁷, на Нижньому Дніпрі в цей час існують лише близько поселень, припиняє існування ремісницька частина Кам'янського городища, зникає осіле населення Нижнього Побужжя та Подніпров'я¹⁸. Аналогічна доля гетських поселень Дністро-Карпатських земель¹⁹. Населення залишає густо заселені степи Східного Криму і зосереджується в нечисленних приморських поселеннях та античних містах.

Кочовики степового Криму з початку III ст. до н. е. осідають на землю, щедро обводнену гірськими річками. Тут відомо близько 50 поселень цього часу²⁰. Неаполь, який виник в минулому столітті, значно розширюється²¹. В III — II ст. до н. е. з'являється осідле скіфське населення в долинах Південно-Західного Криму. Курганний обряд в Нижньому Подніпров'ї і Криму поступово змінюється безкурганним, властивим для осілого населення²².

Зміна географії розселення скіфського населення привела до значних змін у господарстві. Всі дослідники пізньоскіфських городищ відзначили їх землеробський характер при високому розвитку скотарства. Проте ця характеристика дуже узагальнена²³. Слід підкреслити високий рівень розвитку землеробства у населення пізньоскіфських городищ в III — II ст. до н. е., зокрема його низьку продуктивність та нетоварний характер. Усі прямокутні жорна елліністичного типу з нижньодніпровських городищ, віднесені до IV—III ст. до н. е.²⁴, насправді, за умовами виявлення, належать до часу не раніше I ст. до н. е. До ще пізнішого часу відносяться круглі жорна. На Кримських городищах знахідки жорен елліністичного типу і круглих раніше рубежу н. е. невідомі²⁵.

Знаряддя для переробки зерна на нижньодніпровських городищах в шарах III—II ст. до н. е. представлені виключно терниками²⁶. Повністю відсутні знахідки знарядь для збирання врожаю; серпи Кам'янського і Білозерського городищ належить до попереднього періоду²⁷. На пізньоскіфських городищах Нижнього Подніпров'я та Криму відсутні зернові ями, а зернові ями Золотобалківського поселення і Неаполю датуються першими століттями нашої ери²⁸. Мабуть, в III—I ст. до н. е. через низьку врожайність в них не було потреби. Зернові запаси, призначені для повсякденного вжитку, зберігались у приміщеннях типу амбарів. Про розвиток інших галузей господарства, зв'язаних з обробкою землі садівництва, городництва, виноградарства, є дані лише з I ст. н. е.²⁹

Низька продуктивність скіфського зернового землеробства цього часу підтверджується повідомленням Полібія про характер імпорту II ст. до н. е. з понтійських країн (IV, 38, 5—6). Говорячи про вивіз худоби, рабів, воску, меду, солоної риби, він вказує: «Хлібом вони обмінюються з нами то доставляючи його в випадку потреби, то одержуючи». Інформація Полібія відноситься до античних центрів, техніка обробки землі в яких стояла на вищому рівні. Якщо вони в цей час зазнавали певних труднощів з хлібом, то населення пізньоскіфських городищ — в значно більшій мірі.

В III—I ст. до н. е. в складі стада пізньоскіфських городищ зростає поголів'я овець при загальному співвідношенні видів, характерному для осілого укладу — переважанні великої рогатої худоби та свиней.

Мисливство та рибальство міцно входять в життя пізньоскіфського населення³⁰.

Ми не маємо можливості судити про переважання землеробства чи скотарства в господарстві скіфських племен на даному етапі. Традиція, що склалася в історико-археологічній літературі, давно схилилася в бік першого. Проте в сільському господарстві античних міст Північного Причорномор'я в цей час при занепаді зернового землеробства переважаючий розвиток одержало скотарство³¹. Є підстави вважати, що те саме відбувалось і у скіфів.

У III ст. до н. е. радикально змінюється характер греко-скіфських зв'язків. В основному мирні відносини попереднього часу змінюються тривалим періодом воен. Скіфи переходять в наступ на міста Боспору. Сільські поселення Боспору в кінці III ст. до н. е. укріплюються, припинення життя багатьох поселень херсонеської хори в III ст. до н. е. дослідники пов'язують з скіфською експансією, а у II ст. до н. е. вся херсонеська хора в Південно-Західному Криму припиняє існування³². В середині III ст. до н. е. в полум'ї пожеж гине частина поселень ольвійської хори³³. З нашої точки зору, є всі підстави пов'язувати їх загибель не з скірами та галатами, а з скіфами. Тиск скіфів на Ольвію в середині III ст. до н. е., засвідчений декретом на честь Протогена, закінчився розгромом міста в кінці II ст. до н. е. і включенням його в склад пізньоскіфської держави.

Розглянемо сарматські пам'ятки. В VI—IV ст. до н. е. степи Нижнього Поволжя та Південного Приуралля заселяли савроматські племена. В цей час територія їх проживання зберігала досить стійкі межі. Зафіксовані поодинокі проникнення савроматських груп у Східне Передкавказзя та Нижнє Подоння, які не мали характеру переселення³⁴.

На сьогодні встановлена присутність тут скіфського населення в V ст. до н. е., яке пізніше відкочувало на захід або асимілювалось у сарматському середовищі³⁵. В савроматах і сірматах, відзначених античними авторами на правому березі Танаїса, ми вбачаємо не головний масив савроматських племен, що кочували навколо Меотіди та вже переселилися в Європу, а окремі дрібні групи, які спорадично проникали на захід від Дону.

В кінці IV ст. до н. е. завершується становлення ранньосарматської прохорівської культури³⁶. В цей час сарматські племена населяють Нижнє Поволжя та Південне Приуралля. В III—II ст. до н. е. відбувається переселення головної маси прохоровців з Південного Приуралля в Нижнє Поволжя. До цього ж часу дослідники сарматської культури відносять завсювання більш західних територій. Проте при більш ретельному дослідженні такого завсювання не виявляється.

На Північно-Східному Кавказі, за зведенням В. Б. Виноградова, нараховується 20 сарматських поховань III—I ст. до н. е., більшість з яких датується I ст. до н. е.³⁷ В III—II ст. до н. е., за К. Ф. Смирновим, сармати масами переселяються в Прикубаня³⁸. Однак лише у II ст. до н. е. тут відмічено осідання сарматів у місцевому середовищі і в I ст. до н. е. зафіксоване переселення частини сарматських племен, яке мало мирний характер³⁹. З другої половини IV ст. до н. е. поховання з варварськими рисами з'являються в некрополях грецьких міст Таманського півострова. Ю. М. Десятчиков вважає їх сарматськими, що дуже сумнівно, явно сарматські комплекси з'являються тут з кінця II ст. до н. е. Проникнення сарматів мало мирний характер і їх поява не викликала ніяких змін в житті античних міст⁴⁰.

В Нижньому Подонні лише одне сарматське поховання відноситься до III ст. до н. е. Кілька поховань датується II—початком I ст. до н. е. Переважна більшість належить до часу I ст. до н. е.—I ст. н. е. та більш пізнього періоду⁴¹.

За останніми даними, в Дніпро-Донському межиріччі нараховується 37 сарматських комплексів III — початку I ст. до н. е. В часі вони розподіляються так: III ст. — 7, III—II — 13, II — початок I ст. —

17. Кількість поховань I ст. до н. е. становить 210⁴². Отже, простежується різке зростання поховань в I ст. до н. е. Якщо раніше малу кількість сарматських комплексів III — початку I ст. до н. е. на території Дніпро-Донського межиріччя можна було пояснювати її недостатньою вивченістю, то тепер можна з достатньою певністю стверджувати, що цифри, які є в нашому розпорядженні, об'єктивно відображують ситуацію останніх трьох століть до н. е. і свідчать про дуже рідкі відвідини цієї території сарматами аж до кінця II ст. до н. е.

Першою жертвою сарматів в їх просуванні на захід в III ст. до н. е. повинні були стати нижньодонські поселення. Д. Б. Шелов, який допускав можливість загибелі цих поселень в результаті сарматської навали, відзначав відсутність його слідів⁴³. В результаті досліджень Єлизаветівського городища встановлено, що населення спокійно залишило його в другій чверті III ст. до н. е.⁴⁴ На початку III ст. до н. е. в донській дельті засновується Танаїс. Захисні стіни місто будує в II ст. до н. е.

Очевидно, нижньодніпровські поселення в III ст. до н. е. залишилися неукріпленими. Біля Любимівського городища, час побудови укріплення якого визначений III—I ст. до н. е., в цей час існувало неукріплене поселення⁴⁵. Укріплення знам'янського городища будуються в II ст., правобережного Гаврилівського ще пізніше — на рубежі II—I ст. до н. е.⁴⁶

Про відсутність військової загрози в III ст. до н. е. свідчить так званий Геродотів торговий шлях на схід, який продовжував функціонувати і в цей час⁴⁷.

В III—II ст. до н. е. не можна говорити про сарматське завоювання. Візити сарматів в Північне Причорномор'я тоді були дуже рідкими і не створювали загрози для місцевого населення. Лише з кінця II ст. до н. е., за даними джерел (роксолани Тасія), а за археологічними даними — з I ст. до н. е., можна говорити про присутність сарматів на цій території. Можливо, масова поява сарматів привела до припинення життя на Знам'янському та Каїрському городищах близько рубежу ери⁴⁸ і розорення Золотобалківського поселення⁴⁹. Імовірно, що одна з таких подій знайшла відображення в легенді про Амагу, а факт занепаду могутніх в минулому скіфських племен і поява на їх території сарматів були інтерпретовані Діодором як завоювання. Пояснення зміни населення завоюванням для античних авторів був звичайним літературним прийомом (досить згадати оповідання Геродота про завоювання скіфами Північного Причорномор'я у кімерійців).

Відзначене для Північного Причорномор'я зникання степових курганних могильників, припинення життя багатьох поселень, різке скорочення кількості населення та його зосередження в районах, де були найбільш сприятливі умови для проживання, перехід до нових форм господарської діяльності для скіфів, з одного боку, і порівняно пізнье заселення вільних степових територій сарматами — з другого, були викликані значними змінами кліматичних умов, які мали місце близько середини III ст. до н. е.

Природничо-наукові дослідження змальовують нам таку картину. За історичний час корінних кліматичних змін для степової території не відзначено, тобто, не відбулось формування нового типу клімату⁵⁰. Проте деякі кліматичні коливання періодично простежувалися⁵¹. Для середини I тис. до н. е. характерними були похолодання і збільшення зволоження⁵². В цей час листяні ліси по долинах Південного Бугу та Дніпра поширюються аж до Чорного моря⁵³. Допускається навіть зсув кордону лісостепу на південь до 47° північної широти (широта Кам'янського городища). Далеко на південь, до моря, заходять типові представники лісової фауни⁵⁴. Сприятливий період закінчився близько середини III ст. до н. е. Дослідження мулових відкладень солоного Сакського озера в Криму показали, що з цього часу почався посушливий період, який тривав близько 150—175 років⁵⁵. Дослідження донних

відкладень озер в Македонії, Каспійського моря, озер Поволжя, Середньої Азії, Казахстану, Південного Сибіру, Забайкалля свідчать про те ж саме⁵⁶. Кліматичні зміни охопили весь європейський пояс степів. Серед остеологічних залишків в культурних шарах античних міст і пізньоскіфських городищ римського часу трапляють кістки верблюда та осла, інформація про розведення яких в попередній період у античних авторів відсутня⁵⁷. Про посушливий період в степах і відповідних змінах в характері рослинності свідчать дані споро-пильцевого аналізу культурних нашарувань останньої чверті I тис. до н. е. пізньоскіфського городища Чайка в Криму⁵⁸. Близько рубежу ери відзначене підвищення зволоження, клімат, за основними показниками, наближається до сучасного⁵⁹.

Деякою мірою кліматичні коливання, що мали місце в I тисячолітті до н. е., підтверджуються античними джерелами.

Геродот повідомляє про сувору 8-місячну зиму, при якій замерзав Боспор Кімерійський, та про холодне дощове літо. Коні в цій країні переносять зиму легко, осли та мули не переносять її зовсім. Автор підкреслює щедрю зрошеність скіфської рівнини, багатство трав (IV, 28, 47).

Відомості псевдо-Гіпократата близькі до інформації Геродота. Він акцентує увагу на високій зволоженості і постійних туманах, що окутують скіфську землю (Про повітря, води та місцевості, 26). Арістотель повідомляє про відсутність в Скіфії ослів, що не виносять холоду, нагадує про суворість скіфського клімату, про люті морози взимку і нестерпну спеку влітку (Метеорологія, с. I, 10, 6).

Страбон переповідає цікаві дані з джерел старих авторів: виноград біля Борисфена не плодоносить. В місцевостях більш південних і приморських, а також в країнах по Боспору виноград дає плоди, але дрібні і на зиму тут необхідно його прикривати. Те, що нам відомо про виноробство в Північному Причорномор'ї, добре узгоджується з відомостями Страбона. В IV ст. до н. е. виноград культивувався лише на крайньому півдні, в Херсонесі. Дані про розведення його на Боспорі, в Ольвії та Тірі відносяться до часу не раніше III—II ст. до н. е.

Зміна клімату, що мала місце близько рубежу ери, знайшла відображення в повідомленні Клавдія Еліана: бджоли, що живуть в Скіфії, не тремтять від холоду. Спеціально оговорюється відмінність цих відомостей від геродотових (II, 53).

Повідомлення про хлібну торгівлю грецьких міст Північного Причорномор'я, які ми маємо в своєму розпорядженні, відбиваючи динаміку розвитку торгівлі, в той же час зафіксували спад та підйоми в розвитку зернового виробництва, а відповідно й коливання клімату. Найдавніші відомості про вивіз хліба з Понту в Егіну та Пелопоннес є у Геродота (VII, 147). Існує думка, що в VI—V ст. до н. е. експорт хліба був незначний. Ще близько рубежу V—IV ст. до н. е. в боспорських портах правом першочергового завантаження користувались афінські кораблі. Всі інші при відсутності хліба відправлялися порожніми. До середини IV ст. до н. е. становище змінюється. В промові Демосфена проти Лептіна є відомості про щорічний вивіз з Боспору в Афіни 400 тис. медімнів зерна. Вважається, що після переобладнання порту Феодосії вивіз збільшився вдвічі⁶⁰. Страбон повідомляє про відправку в Афіни близько середини IV ст. до н. е. 210 тис. медімнів зерна (VII, 4, 6). Для цього ж часу декретом на честь Левкона та його синів засвідчений вивіз хліба з Мітілену. Споживачем боспорського хліба у Греції була Аркадія⁶¹, Гераклея та Сінопа⁶²⁻⁶³. Афінський декрет на честь Спартока III від 288 р. повідомляє про дар афінінам з боку боспорського правителя 15 тис. медімнів зерна. Зовсім про інше становище з хлібом у другій половині III ст. до н. е. свідчить ольвійський декрет на честь Протогена (ІРЕ, 1², № 32): неодноразові випадки голоду, неврожайів. В тому ж тоні звучить повідомлення Полібія II ст. до н. е.: вивіз хліба з понтійських країн був незначним, часто зміню-

вався ввозом (IV, Щ8, 5—6). Про поновлення стабільного вивозу пшениці в I ст. н. е. повідомляє Пліній⁶⁴.

Кліматичні коливання другої половини I тисячоліття до н. е. впливали і на розвиток сільського господарства античних міст Північного Причорномор'я, в першу чергу на його основу — зернове виробництво. Саме кліматичний оптимум середини I тисячоліття до н. е. створив можливість для активного освоєння близької і далекої хори міст грецькими поселенцями.

IV—початок III ст. до н. е. були часом максимального територіального поширення сільських поселень Боспору. На Керченському півострові для цього часу відомо 233 поселення⁶⁵. Не менш численними вони були і на азійському боці Боспору. Навколо однієї лише Горгішії виявлено 80 сільських садіб цього періоду⁶⁶. Заключним кроком Боспору в сільськогосподарській колонізації було заснування Танаїсу на початку III ст. до н. е. В Херсонесі з рубежу V — на початку III ст. до н. е. освоюється територія Гераклейського півострова, а потім і землі Північно-Західного Криму⁶⁷. З початку IV ст. до н. е. виникає значна кількість поселень по берегах Буго-Дніпровського лиману⁶⁸. Навколо Тіри та Ніконія в цей час бурхливо освоюються береги Дністровського лиману⁶⁹.

Кліматичні зміни близько середини III ст. до н. е. негативно відбилися на долі сільських поселень. Вони приходять в занепад і припиняють існування. На європейському Боспорі з 233 поселень до рубежу ери доживають лише 43⁷⁰. Більшість поселень херсонеської хори припиняє існування в цей же час, частина доживає до рубежу III—II ст. до н. е. Така ж доля поселень Буго-Дніпровського, Березансько-Сосіцького та Дністровського лиманів⁷¹.

Припинення функціонування більшої частини хори, глибокий занепад хлібного виробництва мали серйозні наслідки для античних міст. З'являються кризи явища як в економічній, так і в політичній сферах. Боспор майже припинив вивіз хліба, що привело до значного скорочення надходжень дорогоцінних металів. В результаті цього почалась тривала грошова криза⁷². Занепадає боспорська торевтика⁷³. Одночасно такі процеси відбувалися і в Ольвії⁷⁴. Криза в грошовій справі була початком тривалої загальної кризи, що охопила всі сторони життя Ольвійської держави в III—II ст. до н. е. Вступає в смугу кризи Тіра, занепадає економіка Ніконія⁷⁵. III ст. до н. е. було переломним і в історії міст Західного Причорномор'я, які розвивалися в єдиному ритмі з Ольвією та Тірою⁷⁶. Загальний занепад відбився і на торгівлі з місцевим населенням: різко скоротився асортимент та кількість імпортованих виробів⁷⁷.

Відбуваються радикальні зміни в господарстві. Першорядне значення набувають скотарство та рибальство. Виноградарство та виноробство, які в IV ст. до н. е. мали розвиток лише в Херсонесі, набувають повсюдного поширення⁷⁸. Значно змінюється географія розселення — на Боспорі безлюдніють степові простори Східного Криму, населення переселяється на морський берег та в міста. Розташування населених пунктів біля моря давало можливість поєднувати традиційні галузі господарства з рибальством. В дислокації поселень в Північно-Західному Криму змін не відзначається. Первісне розташування їх поблизу моря давало можливість і в нових умовах без переміщень, що мали місце на Боспорі, займатись рибальством.

Спад продуктивності зернового землеробства в Північному Причорномор'ї особливо яскраво демонструється археологічними об'єктами Танаїса. Господарство Танаїса часів його заснування, мабуть, мало загальнобоспорський напрям — зернове землеробство. Про це свідчать величезні ями-сховища, що датуються III ст. до н. е. В II ст. до н. е. ці ями виявляються закинутими. Знахідки зерна в Танаїсі III—I ст. до н. е. досить рідкісні. Нові зернові ями і знахідки великої кількості зерна належать тут до часу не раніше рубежу ери⁷⁹.

Зміна ролі зернового землеробства і виноградарства в античному господарстві знайшла відображення в релігійних культах VI — III ст. до н. е., а особливо в IV—III ст., широкого поширення набули культу, пов'язані саме з плодючістю злаків, з III ст. до н. е. переважають культу діонісійського кола⁸⁰.

Процес історичного розвитку населення Північного Причорномор'я, як варварського, так і грецького, проходив в єдиному ритмі, який співпадав з природними циклами. Кліматичні оптимуми IV — початку III ст. I ст. до н. е., спад середини III — початку I ст. до н. е. однаково сприятливо чи згубно впливали на ці суспільства. Дуже великою була їх залежність в самозабезпеченні життєвими ресурсами від навколишнього середовища.

Кліматичні зміни викликали до життя напрями господарської діяльності, максимально відповідні новим природним умовам⁸¹. У кочовиків кліматичний оптимум IV — початку III ст. викликав перехід до осідлих та півосідлих форм господарства, появу землеробства. В погіршених умовах III—I ст. стався перехід до загальної осілості в найбільш сприятливих районах: нижньодніпровських плавнях та долинах рік в передгірському Криму. У греків реакцією на поліпшення природних умов в IV—III ст. був небувалий розквіт зернового землеробства. Погіршення умов сприяло переважаючому розвитку скотарства, рибальства та виноградарства. Поліпшення клімату в I ст. до н. е. відродило зернове землеробство.

Сармати, які час від часу з'являлися в Дніпро-Донському межиріччі в III — II ст. до н. е., великою масою переселяються сюди в кінці II—I ст. до н. е., що ми пов'язуємо з поліпшенням кліматичних умов, які зробили придатними для проживання причорноморські степи. Сармати не змінили та не витіснили з території Північного Причорномор'я скіфське населення, а зайняли вільні степові простори. З точки зору сарматського завоювання важко пояснити зникнення скіфського населення степів Дніпровського Правобережжя близько середини III ст. до н. е. Дослідження останніх років на цих територіях підтвердили появу тут сарматів лише з I ст. до н. е.⁸². Незважаючи на спроби удревнити дату проникнення сарматів за Дніпро, опустити її раніше I ст. до н. е. — I ст. н. е., поки що не вдається.

¹ *Татищев В. Н.* История Российская. М.; Л., 1962, т. 1, с. 137, 233; *Карамзин Н. Н.* История Государства Российского. М., 1903, т. 1, с. 25.

² Нариси стародавньої історії УРСР. — К., 1957; *Абрамова М. П.* Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э. — I в. н. э. — САИ, 1961, № 1, с. 91—111; *Граков Б. Н.* Скифы. — М., 1971; *Шелов Д. Б.* Скифо-македонский конфликт в истории античного мира. — МИА, 1971, № 177, с. 54—63.

³ *Смирнов К. Ф.* О начале проникновения сарматов в Скифию. — МИА, 1971, с. 191—196.

⁴ *Мачинский Д. А.* О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников. — АСГЭ, 1971, № 13, с. 47—53.

⁵ *Костенко В. И.* Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н. э. — середины III в. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981.

⁶ *Смирнов К. Ф.* Вооружение савроматов. — МИА, 1961, № 101, с. 60; *Мелюкова А. М.* Вооружение скифов. — САИ, М., 1964, Д 1-4; *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — Киев, 1968.

⁷ *Артамонов М. И.* Сокровища скифских курганов. — В кн.: Тез. докл. канд. по пробл. скифо-сармат. археологии. М., 1967; *Онайко Н. А.* Античный импорт в Поднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — САИ, М., 1970, Д 1-27; *Бідзія В. І.* Дослідження Гайманової могили. — Археологія, 1971, № 1, с. 44—56; *Мозолевский Б. Н., Шолня В. С., Рябова В. А.* Работы Орджоникидзевской экспедиции. — АО, 1975, М., 1976; *Чередищенко Н. Н., Полин С. В., Мурзин В. Ю. и др.* Раскопки большого скифского кургана в Приазовье. — АО 1978, М., 1979.

⁸ *Анфимов Н.* Древние поселения Прикубанья. — Краснодар, 1953; *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре. — МИА, 1954, № 36; *Дашевская О. Д.* Скифские городища Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1954; *Вязьмитина М. И.* Культура населения Нижнего Днепра после распада единой Скифии. — СА, 1969, № 4; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в III—I вв. до н. э. — М., 1970; *Яковенко Е. В.* Скифи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974; *Кругликова И. Т.* Сельское хо-

зайство Боспора. — М., 1976; Мелюкова А. И. Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. М., 1975; Никулицэ И. Т. Геты IV—III вв. до н. э. в Днестро-Карпатских землях. Кишинев, 1977.

- ⁹ Граков Б. Н. Каменское городище..., с. 140—144.
- ¹⁰ Мозолевський Б. М. Товста могила. — К., 1975, с. 18 та ін.
- ¹¹ Мачинский Д. А. Вказ. праця, с. 51.
- ¹² Каллистов Д. П. Свидетельство Страбона о скифском царе Агее. — ВДИ, 1969 № 1, с. 124—130.
- ¹³ Мелюкова А. И. Вооружение скифов..., с. 30.
- ¹⁴ Граков Б. Н. Каменское городище..., с. 201.
- ¹⁵ Анфимов Н. Древние поселения Прикубанья..., с. 20.
- ¹⁶ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон..., с. 48.
- ¹⁷ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Елизаветское поселение на Дону — поселение городского типа. — СА, 1980, № 1, с. 215.
- ¹⁸ Граков Б. Н. Каменское городище..., с. 57; Мелюкова А. И. Поселение и могильник..., с. 197.
- ¹⁹ Никулицэ И. Т. Геты IV—III вв. ..., с. 25.
- ²⁰ Дашевская О. Д. Скифские городища Крыма..., с. 10.
- ²¹ Высотская Т. Н. Неаполь — столица поздних скифов. — Киев, 1979, с. 190.
- ²² Высотская Т. Н. Поздние скифы в юго-западном Крыму. — Киев, 1972, с. 6.
- ²³ Троицкая Т. Н. Скифские погребения в курганах Крыма: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Симферополь, 1953, с. 21.
- ²⁴ Граков Б. Н. Каменское городище..., с. 140—143.
- ²⁵ Высотская Т. Н. Поздние скифы..., с. 165—168.
- ²⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 153—155.
- ²⁷ Граков Б. Н. Каменское городище..., с. 140—143; Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 153.
- ²⁸ Вязьмитина М. І. Золота Балка..., с. 104.
- ²⁹ Высотская Т. Н. Неаполь..., с. 94, 96, 99.
- ³⁰ Цалкин В. И. История скотоводства в Северном Причерноморье. — МИА, 1960, № 53, с. 7—110.
- ³¹ Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1953.
- ³² Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора..., с. 98, 251.
- ³³ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории ольвийской сельской округи. — В кн.: Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.
- ³⁴ Смирнов К. Ф. Савроматы..., с. 288; Смирнов К. Ф. О начале проникновения... с. 191; Крупнов Е. И. Первые итоги изучения Восточного Предкавказья. — СА, 1957, № 2, с. 168.
- ³⁵ Мурзін В. Ю. Скiфи на Пiвнiчному Кавказі. — Археологія, 1978, № 27, с. 22—35.
- ³⁶ Мошкова М. Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры. — М., 1974, с. 47.
- ³⁷ Виноградов В. Б. Сарматы Северо-Восточного Кавказа. — Грозный, 1963, с. 46—55.
- ³⁸ Смирнов К. Ф. Итоги и очередные задачи изучения сарматских племен и их культуры. — СА, 1953, № 17, с. 141, сл.
- ³⁹ Анфимов Н. В. Основные этапы развития меото-сарматских племен Прикубанья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1954, с. 9.
- ⁴⁰ Десятчиков Ю. М. Сарматы на Таманском полуострове. — СА, 1973, № 4, с. 79.
- ⁴¹ Абрамова М. П. Сарматские погребения Дона и Украины II в. до н. э. — I в. н. э. — СА, 1961, № 1, с. 95; Мошкова М. Г., Максименко В. Е. Сарматские погребения Ясыревских курганов Нижнего Дона. — КСИА АН СССР, 1973, № 133, с. 74.
- ⁴² Костенко В. И. Сарматские памятники междуречья Днестра и Дона..., с. 18.
- ⁴³ Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон..., с. 63, 64.
- ⁴⁴ Брашинский И. Б., Марченко К. К. Елизаветовское поселение..., с. 215.
- ⁴⁵ Дмитров Л. Д., Зуц В. Л., Кошилов Ф. Б. Любимівське городище..., с. 100.
- ⁴⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища..., с. 114, 181.
- ⁴⁷ Островерхов А. С. Экономические связи Ольвии, Березины и Ягорлыцкого поселения со Скифией. — Арх. ИА АН УССР, № 578, с. 181.
- ⁴⁸ Археологія УРСР. К., 1971, т. 2, с. 216.
- ⁴⁹ Вязьмитина М. І. Золота Балка..., с. 114.
- ⁵⁰ Борисов А. А. О колебаниях климата Крыма за историческое время. — ИВГО, 1956, вып. 4, с. 533.
- ⁵¹ Бучинский И. Е. Колебания климата на Украине и поиски причин этих колебаний. — Тр. Укр. НИГМИ, 1964, вып. 45, с. 3.
- ⁵² Шнитников А. В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария. — Зап. ГО СССР, 1957, т. 16, с. 262, 264.
- ⁵³ Нейштадт М. И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М., 1957, с. 366, 367.
- ⁵⁴ Бибикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. — В кн.: Природная обстановка и фауна прошлого. Киев, 1963, вып. 1, с. 131.
- ⁵⁵ Шостакович В. Б. Иловые отложения озер и периодические колебания в явля-

ниях природы. — ЗГГИ, 1934, т. 13; *Дзюнс-Литовский А. А.* Геологический возраст солевых отложений минеральных озер. — Природа, 1936, № 12.

⁵⁶ *Дзюнс-Литовский А. А.* Геологический возраст..., с. 31; *Дзюнс-Литовский А. А.* Палеогеографическая стратификация донных отложений озер. — Тр. лаб. озероведения, 1957, т. 5; *Дзюнс-Литовский А. А.* О геологическом возрасте донных отложений озер. — ПФГ, 1957, т. 17; *Бруевич С. В.* О колебаниях климата в бассейне Каспийского моря по данным химического исследования грунтов. — В кн.: Сверхдолгосрочные прогнозы уровня Каспийского моря. М., 1957.

⁵⁷ *Цалкин В. И.* История скотоводства..., с. 7—110.

⁵⁸ *Левковская Г. М.* Реконструкция палеогеографических условий городища Чайка по данным споро-пыльцевого анализа. — КСИА АН СССР, 1970, № 124, с. 108.

⁵⁹ *Шнитников А. В.* Изменчивость общей увлажненности..., с. 262.

⁶⁰ *Гайдукевич В. Ф.* Некоторые вопросы экономической истории Боспора. — ВДИ, 1966, № 1, с. 47—52.

⁶¹ *Карышковский П. О.* Из истории денежного обращения в Северном Причерноморье в III в. до н. э. — ЗОАО, 1960, т. 1, с. 105.

^{62—63} *Гайдукевич В. Ф.* Некоторые вопросы..., с. 48, прим. 2.

⁶⁴ *Скржинская М. В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. — Киев, 1977, с. 35.

⁶⁵ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора..., с. 95.

⁶⁶ *Алексеева Е. М.* Исследование Горгиппии и ее хоры. — В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Киев, 1975, ч. 2.

⁶⁷ *Щеглов А. Н.* Северо-западный Крым..., с. 41; *Стржелецкий С. Ф.* Клеры Херсонеса Таврического. — ХС, 1961, вып. 6, с. 41.

⁶⁸ *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. та ин.* К истории ольвийской сельской округи..., с. 12.

⁶⁹ *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник..., с. 194; *Агбунов М. В.* Основные этапы исторического развития городов и поселений Нижнего Поднестровья в VI—I вв. до н. э. — В кн.: Тез. докл. на XVII конф. ИА АН УССР. Ужгород, 1978, с. 79—80.

⁷⁰ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора..., с. 20, 95, 98.

⁷¹ *Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. та ин.* К истории ольвийской сельской округи..., с. 15; *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник..., с. 40; *Агбунов М. В.* Основные этапы исторического развития..., с. 79—80.

⁷² *Карышковский П. О.* Из истории денежного обращения в Северном Причерноморье..., с. 112—123; *Шелов Д. Б.* Чеканка монеты и денежное обращение на Боспоре в III в. до н. э. — МИА, 1954, № 33, с. 58—71.

⁷³ *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 75—76.

⁷⁴ *Карышковский П. О.* Из истории денежного обращения..., с. 112—123.

⁷⁵ *Агбунов М. В.* Основные этапы исторического развития..., с. 79—80.

⁷⁶ *Шелов Д. Б.* Северное и Западное Причерноморье в античную эпоху. — В кн.: Тез. докл. I симпоз. по археологии и этнографии Юго-запада СССР. — Кишинев, 1964, с. 21—23.

⁷⁷ *Онайко Н. А.* Античный импорт..., с. 75.

⁷⁸ *Кругликова И. Т.* Сельское хозяйство Боспора...; *Блаватский В. Д.* Земледелие..., с. 19; *Гайдукевич В. Ф.* Виноделие на Боспоре. — МИА, 1958, № 85, с. 352—457.

⁷⁹ *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон..., с. 181, 182.

⁸⁰ *Блаватский В. Д.* Земледелие..., с. 15—18.

⁸¹ *Хотинский Н. А.* Ретроспективные и прогнозные аспекты проблемы: природа и человек в голоцене. — В кн.: Международная география 1976. М., 1976, с. 379, 380.

⁸² *Дзюговский А. Н.* Изучение сарматских памятников Северо-Западного Причерноморья. — АИУ 1978—1979 гг., Днепропетровск, 1980; *Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение в Соколовой могиле. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980.

с. в. полин

О сарматском завоевании Северного Причерноморья

Резюме

Традиционная точка зрения на сарматское завоевание Северного Причерноморья обосновывалась античными письменными источниками и в незначительной мере данными археологии. Всесторонний анализ археологических памятников — скифских, сарматских и античных IV—I вв. до н. э. — дает более сложную картину, не поддающуюся объяснению на основе такого исторического построения.

В свете данных естественно-научных исследований процесс исторического развития населения Северного Причерноморья представляется следующим образом. Скифия, переживавшая в IV в. до н. э. значительный подъем, в III в. до н. э., вероятно, около его середины, в результате ухудшения климатических условий приходит в упадок. Резко сокращается численность населения, остатки которого концентрируются в наиболее благоприятных районах — Нижнеднепровской долине и долинах рек предгорного Крыма. Происходят радикальные изменения в хозяйстве. Получившие развитие в IV в. до н. э. полупоселые и оседлые формы ведения хозяйства сменяются исключи-

тельно оседлыми, комплексно сочетающими скотоводство, земледелие, рыболовство и охоту.

Сарматские племена, спорадически проникавшие в Днепро-Донское междуречье в III—II вв. до н. э., переселяются сюда лишь в конце II—I вв. до н. э., когда началось новое улучшение климатических условий, сделавшее пригодными для обитания причерноморские степи. Они не сменили и не вытеснили скифское население, а заполнили пустовавшие степные пространства.

Изменение климата оказало соответствующее влияние на развитие экономики античных городов Северного Причерноморья.

Климатические колебания III—II вв. до н. э. охватили весь пояс евразийских степей и привели к значительным изменениям этнокультурной карты, что вплоть до настоящего времени объясняется завоевательными передвижениями различных племен.

С. П. ЮРЕНКО

Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII — X ст.

Житло є одним з елементів матеріальної культури, що відбиває не лише виробничу діяльність і побут людини, а й рівень соціально-економічного розвитку суспільства. Саме тому проблема житла привертає увагу широкого кола спеціалістів, в тому числі археологів.

Проблема історії житла, зокрема давньоруського часу, цікавила дослідників ще з середини XIX ст. Проте праці вчених того часу за браком фактичного матеріалу опиралися насамперед на дані етнографії та образотворчого мистецтва. Тому поставлені проблеми залишалися практично не розв'язаними¹.

У післявоєнний період в результаті нагромадження археологічного матеріалу досягнуто значних успіхів в дослідженні цієї проблеми².

Фундаментальною є праця П. О. Раппопорта, що являє собою найбільш повне зведення даних з історії східнослов'янського житла від VI—VII до середини XIII ст. на всій території, що входила до складу давньоруської держави.

Окремі питання, пов'язані з житлом VIII—X ст. на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя, ставилися в працях І. І. Лялушкіна, Б. А. Шрамка та в окремих розділах робіт Д. Т. Березовця, О. В. Сухобокова, Е. О. Горюнова та ін.³, однак узагальнюючої праці немає.

В даній статті ми спробуємо з'ясувати характер житла населення названого регіону протягом другої половини I тисячоліття н. е. Фактологічною основою стали матеріали волинцівських пам'яток і ранньороменських поселень Опішні і Новотроїцького. З них найбільш повно досліджені Волинцеве, де зафіксовано залишки 51 житла та господарських споруд⁴, Опішня, де виявлено 26 будівель⁵, Новотроїцьке з 50 житлами⁶. Дані про житлобудівництво інших пам'яток залучаються тоді, коли їх належність до волинцівських чи давньороменських незаперечна. Це окремі житла з багатошарових поселень Целиків Горб, Стрелиця, Роїще, Вовки, Хитці, Ходосівка та ін.⁷

Щодо планування поселень існує думка Д. Т. Березовця про забудову Волинцева рівними рядами вздовж східного і західного схилів, відстань між якими становила 10 м, а в центрі містилися виробничі і ритуальні споруди⁸. Під час розкопок площа поселення була зайнята колгоспним садом і роботи велися в міжряддях дерев⁹, що і привело дослідника до помилкових припущень. Дослідження 1980—1981 рр. методом розкопок широкою площею, що стало можливим після використання саду, не підтверили думку Д. Т. Березовця¹⁰. Тепер коли площу поселення майже повністю розкопано, є підстави говорити про рівномірну забудову всіх його ділянок без виділення окремих житло-господарських комплексів (рис. 1).

Аналогічна ситуація притаманна Опішнянському поселенню та нижньому горизонту Новотроїцького, де 11 жител з волинцівською керамікою і яскравими слідами пожежі розташовані вздовж мису. Новотроїць-